
ДО 200-РІЧЧЯ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 378(09)477)

DOI 10.31654/2520-6966-2020-16f-101-5-14

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри слов'янської філології, компаративістики і перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Про стан дослідження та популяризації спадщини Ніжинської вищої школи

У статті на широкому фактичному матеріалі розкрито стан дослідження історії Ніжинської вищої школи від появи спеціального збірника матеріалів «Гімназія вищих наук і Ліцей князя Безбородька», який вийшов у 1859 р. і перевиданий у доповненому вигляді у 1881 р. за редакцією його випускника, відомого літератора, перекладача і видавця М. Гербеля, і до останніх робіт, які з'явилися у 2021 р. Інформаційний матеріал дає можливість прослідкувати не лише останні етапи вивчення проблеми, побачити, що найбільше цікавило дослідників в історії Ніжинської вищої школи, а які із її сторінок і до цього часу залишаються менше досліджені. Крім цього, звернено увагу на популяризацію відомостей про виш у сучасних інформаційних мережах, що дасть можливість всім, хто цікавиться навчальними закладами, довідатися про сучасні процеси навчання і виховання в ньому.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, наукові дослідження, М. Гербель, Л. Гранатович, П. Моціяка, Г. Самойленко, О. Самойленко, міжнародна електронна мережа, Sorpticus.

Ніжинська вища школа з 200-літньою історією свого існування від 1820 р. пройшла великий і напружений шлях, пов'язаний з підготовкою різних спеціалістів, пошуку наукових напрямків, і зайняла на всіх етапах свого розвитку провідне місце в освіті, науці і культурі України.

Перші дослідження історії закладу відносяться до кінця 50-х рр. XIX ст., коли у 1859 р. на прохання другого попечителя Ніжинської вищої школи графа Григорія Олександровича Кушельова-

Безбородька, який піклувався про Юридичний ліцей, купив для його бібліотеки у родичів Гоголя рукописи письменника, які знаходилися у нас до 1936 р., а нині – в Інституті рукопису бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, подарував замовлені ним портрети засновників закладу і відомих випускників М. Гоголя, Є. Гребінки та Н. Кукольника, деякі з яких знаходяться у нашій картинній галереї і донині поруч зі 108 картинами художників XVII–XIX ст., подарованих його батьком О. Г. Кушельовим-Безбородьком.

Г. О. Кушельов-Безбородько видавав у С.-Петербурзі журнал «Русское слово» (1859–1862), який поруч із «Современником» вважався передовим виданням, через що і закритий, був знайомим з літераторами, зокрема з випускником Юридичного ліцею М. В. Гербелем, відомим на той час письменником, перекладачем і видавцем. Тож Г. О. Кушельов-Безбородько і запропонував йому підготувати книгу «Ліцей князя Безбородька», яка з'явилася 1859 р. В ній були розміщені невеликі нариси про навчальні заклади у Ніжині, біографії засновників, попечителів, директорів та професорів. У додатку подавалися списки студентів і випускників за роками. Для написання біографічних довідок були залучені переважно випускники Ніжинської вищої школи та ті, хто знав професорів.

У 60–70-х рр. XIX ст. з'являються і перші публікації документальних матеріалів, зокрема у Збірниках Постанов Міністерства народної освіти (СПб., 1875) про заснування Гімназії вищих наук кн. Безбородька та її статут. Друкувалися інші офіційні документи в «Журнале Министерства народного образования», починаючи з 1835 р.

У 1881 р. М. В. Гербель перевидав книгу 1859 р., доповнивши її новими матеріалами, під назвою «Гімназія вищих наук і Ліцей кн. Безбородька».

Відомо і декілька інших праць дореволюційного часу. Це велика стаття «Гімназія вищих наук кн. Безбородька» першого директора Історико-філологічного інституту М. О. Лавровського, опублікована в «Известиях Историко-филологического института кн. Безбородко» (1879), а потім вийшла окремим виданням на 153 сторінках. Це перший фундаментальний науковий нарис. За ним слід назвати історичний нарис «Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820–1832)» (1895) та «К вопросу о вольнолюбстве в Гимназии высших наук» (1908) професорів інституту Є. В. Петухова і В. І. Савви. Всі ці статті написані на основі архівних матеріалів, які зберігалися в той час у приміщеннях старого корпусу, а нині знаходяться у міському архіві.

Про Гімназію вищих наук з'явилося ще декілька праць, які торкалися років навчання М. Гоголя. Це дослідження книжкового формату перших біографів письменника П. О. Куліша, В. І. Шенрока, а також статті проф. М. Н. Сперанського «Гімназія вищих наук. Нежинський період життя Н. В. Гоголя» (1902), П. О. Заболотського «Опыт обзора материала для биографии Н. Гоголя в юношескую пору» (1902) та декілька спогадів про письменника періоду навчання, про бібліотеку навчального закладу, а також дослідження В. Іконнікова (1892), А. Добіаша (1895), М. Н. Сперанського (1900). Ось це майже і увесь доробок про Ніжинську вищу школу дореволюційного часу.

В період радянської доби про неї майже нічого не публікувалося. У 1940 р. у «Наукових записках Ніжинського педагогічного інституту» з'явилась стаття випускника 1910 р., а згодом професора і зав. кафедри педагогіки інституту М. Ф. Даденкова «З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя» (т. 1, с. 12–41), в якій її автор розкрив основні етапи функціонування навчального закладу.

У 1949 р. на честь 125-річчя вищої школи в Ніжині вийшов друком другий том «Наукових записок», в якому опубліковані і деякі матеріали, зокрема з нагоди ювілею, доповідь на зборах директора, привітання, фото загиблих під час війни викладачів, статті Л. В. Олійника про «Роль партійно-комсомольської організації у відбудові інституту», Н. Г. Наркевич «Бібліотека Ніжинського педагогічного інституту в минулому і тепер», К. Т. Клименка «Ботанічний сад Педінституту».

У 1956 р. в «Наукових записках Ніжинського інституту» (т. 8) надрукована стаття зав. кафедри педагогіки М. А. Лескевича «Історичне минуле Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (1820–1917 рр.)».

У 1951 р. вийшла книга бібліотекаря Київської бібліотеки АН України Д. Іофанова «Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы», в якій подавалася характеристика Гімназії вищих наук кн. Безбородька у зв'язку з навчанням Гоголя.

А московський дослідник С. Машинський у 1959 р. видав книгу «Гоголь и дело о вольнодумстве», в якій з радянських позицій висвітлював надуману царською охранкою справу про вільнодумство на основі доносу проф. М. Білевича і підтриману переляканим повстанням декабристів на Сенатській площі Миколою І, який боявся будь-яких проявів вільнолюбства. Тоді звільнили з гімназії 5 професорів: К. Шаполинського, М. Белоусова, Ф. Зінгера, І. Ландражина,

С. Андрущенко із забороною працювати в галузі освіти, а навчальний заклад перетворено на Фізико-математичний ліцей (1832–1840). Переважна більшість інших публікацій цього періоду, зокрема В. Симоненка, – це газетні статті місцевих краєзнавців.

У 1970 році в країні відзначалося 150-річчя Ніжинського педагогічного інституту. Верховна Рада СРСР нагородила наш виш орденом Трудового Червоного Прапора. Це був єдиний в Україні педагогічний навчальний заклад, що мав таку відзнаку. У зв'язку з цим випущено буклет Г. П. Васильківського «Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя», а також опубліковані статті ректора В. М. Горбача, секретаря парторганізації В. Власенка, доцентів Г. Я. Неділька, Г. П. Васильківського та ін. В наступні роки з'явилося чимало різних статей про Ніжинський інститут як у педагогічній пресі, так і в загальноукраїнських газетах і журналах.

І все ж найбільш плідними у вивченні історії вищих навчальних закладів Ніжина були 90–2000-і рр. Місцева газета «Під прапором Леніна» опублікувала цикл статей доц. М. Ярошенка «Життєдайні традиції (екскурс в минуле від часу заснування вишу до 30-х рр.)» (1990).

У 1995 р. видано книгу проф. Г. В. Самойленка «Ніжинська вища школа» (105 стор.), у якій вперше вводиться поняття «Ніжинська вища школа», яке включало в себе всі назви вищих навчальних закладів Ніжина – від Гімназії вищих наук і до Педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя включно. У цьому ж році з'явився і його ілюстрований буклет «Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя» та цикл статей.

В наступні роки до написання історії Ніжинської вищої школи залучався О. Г. Самойленко. Разом з ним ми підготували 3 монографії: «Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя» (1999, 278 с.), «Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету» (2000, 290 с.), «Ніжинська вища школа: сторінки історії» (2005, 420 с.). Це були ілюстровані видання (456 фото), які на широкому фактологічному та архівному матеріалі розкривали всю історію Ніжинського вишу.

У 2010 р., за пропозицією ректора О. Д. Бойка, до 205-річниці заснування Ніжинської вищої школи з'явилося наше кольорове видання «Храм знань і духовної величі». Крім цього, виникла потреба зібрати конкретний документальний матеріал, який би торкався різних періодів функціонування вишу, і ми вирішили зосередити увагу на спогадах, важливому джерелознавчому матеріалі. Так, у 2015 р. вийшов 2-томник «Ніжинська вища школа у

спогадах студентів і викладачів», перший том якого охоплює 1820–1919 рр., другий том – 1920–2010 рр. Це унікальне видання, якого не має жоден навчальний заклад. У ньому 92 розгорнуті спогади.

Проф. Г. В. Самойленко видав супутні до історії Ніжинської вищої школи книги: «Нежинская филологическая школа. 1820–1990» (1993), «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи» (1993), «Нежин – город юности Гоголя» (2002), «Николай Гоголь и Нежин» (2008), «Розвиток освіти в Ніжині. Нариси культури, ч. 3» (1996), «Т. Шевченко і Ніжинська вища школа», «Леонід Глібов у колі сучасників», «Пилип Морачевський і Ніжин». Сюди слід віднести і чудові високоякісні фотороботи Т. Д. Пінчук про університет, і її зібрання спогадів «Зірки засвічують вогні», наукові праці «Педагогіка у Ніжинській вищій школі», «Мої чотири ректори» тощо.

До цінних наукових досліджень відносимо також монографію П. П. Моціяки «Ніжинський Історико-філологічний інститут кн. Безбородька у портретах його директорів» (2012), в якій розкрито діяльність 7 професорів від першого директора академіка М. О. Лавровського і до останнього професора П. В. Тихомирова, а також документальне дослідження В. Зозулі про Ніжинську науково-дослідну кафедру, Ю. В. Якубіної «Гоголь і Гімназія вищих наук: біографічний та ейдологічний виміри» (2012), О. К. Супронюк «Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: библиографический словарь» (2009) та інші.

Вчені досліджували й інші важливі напрямки. Це «Ніжинська літературна школа», яка почала формуватися в Гімназії вищих наук кн. Безбородька і з якою пов'язані імена М. Гоголя, Є. Гребінки, Н. Кукольника, М. Білевича, К. Базилі та ще з десяток тих, хто розпочинав у стінах Гімназії свою творчу діяльність. Цій важливій проблемі присвячені статті П. В. Михеда, Г. В. Самойленка, Ю. В. Якубіної, О. К. Супронюк та ін. З цією темою тісно пов'язана і проблема функціонування у стінах гімназії студентського театру – єдиного в світських навчальних закладах початку XIX ст., який зайняв певну сторінку в історії театру України. Її також торкалися сучасні дослідники.

Третій важливий напрямок, який цікавив окремих науковців, – це вивчення специфіки формування в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька спочатку філологічної наукової школи, з якою пов'язані відомі імена філологів, академіків М. О. Лавровського, П. В. Нікітіна, М. Н. Сперанського, членів-кореспондентів Академії наук Р. Ф. Брандта, А. С. Будиловича, Г. А. Ільїнського, В. І. Резанова, що заснували нові напрямки у науці: лінгвістична

палеонтологія слов'ян (А. С. Будилович), слов'янська акцентологія (Р. Ф. Брандт), праслов'янська мова та її граматики (Г. А. Ільїнський), міжслов'янські взаємини (М. Н. Сперанський), джерельні основи української драми (В. І. Резанов) та ін. Значення праць учених Ніжинської філологічної школи зі слов'янознавства, вітчизняного мовознавства та літературознавства величезне. Це підтверджують і їх учні, згодом видатні вчені-академіки Є. Карський, М. Державін, член-кори В. Резанов, І. Кириченко, професори Р. Волков, П. Волинський, А. Рябов, Й. Аавік, М. Піотухович, М. Гейнрихсен та ін. Помітною в науці була також історична школа, представлена професорами М. Я. Арістовим, М. М. Бережковим, В. Г. Ляскоронським, членом-кореспондентом Барселонської королівської академії наук і мистецтв В. К. Піскорським та багатьма іншими вченими-істориками. Було створено Історико-філологічне товариство (1894), Археологічну комісію (1900). Діяльність цих наукових шкіл висвітлювалася у монографіях Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка, довіднику «Мовознавча Ніжинщина», виданий кафедрою української мови під керівництвом проф. Н. І. Бойко та ін. Крім цього, О. Самойленко захистив кандидатську дисертацію «Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (2000). До речі, Ніжинська історична школа була в центрі уваги також молодих вчених різних університетів України (Чернігова, Сімферополя, Дніпропетровська та ін.). Але ця наукова школа, як і філологічна, ще не до кінця осмислені, їх слід досліджувати на новому історичному етапі. Це велика нива для студентів-дипломників, магістрантів, аспірантів, викладачів як нашого, так і інших навчальних закладів.

Слід відзначити роботу бібліографічного відділу, працівники якого підготували декілька ювілейних біобібліографічних покажчиків, присвячених сучасним вченим нашого університету, та узагальнені покажчики «Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920», ч. 1 (1998), ч. 2 (1920–1940), ч. 3 (1940–1970) та ч. 4 у 3-х кн. (1970–2001). Укладачем всіх цих покажчиків була провідний бібліограф Л. В. Гранатович. Крім цього, 2005 р. група бібліографів університету підготувала біобібліографічний покажчик «Викладачі Ніжинської вищої школи», куди включені праці викладачів за 1970–2005 роки. Нині готується продовження цього унікального видання. Видані також бібліографічні покажчики про окремих вчених: Ф. Арвата, Н. Арват, О. Ковальчука, Г. Самойленка, О. Забарного, Ю. Якубіну, П. Михеда, Є. Коваленко та ін.

Значну роль у пропаганді історії Ніжинської вищої школи відіграли і наші періодичні видання, зокрема «Література та культура Полісся» (деякі випуски повністю присвячувалися вищій школі та її вихованцям) і «Наукові записки НДУ», серії «Філологічні науки», «Психолого-педагогічні науки».

Якщо говорити про газетні та журнальні публікації, то їх також чимало. Нами переглянуто понад 8 тис. статей. Із тих, що пов'язані з Ніжинською вищою школою, можна відібрати близько сотні. Це статті, присвячені певним ювілейним датам педагогічного інституту, університету, деяким факультетам (фізико-математичного, історико-філологічного, філологічного), деяким кафедрам – математики, ботаніки, ботанічному саду, окремим колективам, зокрема, хору «Світлич», хореографічним ансамблям, проведенню різного роду конкурсів в університеті, наукових заходів тощо. Деякі статті надруковані в Енциклопедії сучасної України (понад 50), Енциклопедії історії України, Педагогічному словнику та інших загальноукраїнських виданнях. Останнім часом активно працюють у пропаганді матеріалів університетських музеїв працівники гуманітарного відділу, які здійснили видання «Старі майстри. Картинна галерея Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя» (упорядники В. І. Скороход, А. С. Парубець. Чернігів, 2016), у якому представлені 70 робіт художників XVI–XIX ст., «Сергій Шишко і Ніжин» (упорядники А. С. Парубець, Г. М. Дудченко. Ніжин, 2019).

Як бачимо, силами викладачів університету накопичена велика кількість публікацій, які охоплюють різні сторони функціонування Ніжинської вищої школи.

Проте у нових умовах технічного розвитку і у зв'язку з підготовкою до відзначення 200-ліття від дня відкриття і 215-річчя заснування Ніжинської вищої школи науковці університету вийшли на новий рівень популяризації не лише її спадщини, а і тих досягнень, які має наш навчальний заклад нині.

До ювілею підготовлено великоформатну ілюстровану кольорову книгу «Храм знань і духовної величі» (2020), а також видано 2-томник «Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників» (т. 1 – 1820–1920; т. 2 – 1920–2020), автори Григорій та Олександр Самойленки, що містить 200 нарисів про відомих випускників навчального закладу. Це не лише представники України, а й Росії, Естонії, Греції, Білорусі, Інгушетії, Латвії, Мордовії, Казахстану. Крім цього, в додатку подано також відомості про всіх 86 випускників із Узбекистану та 253 – із Казахстану. Кожний нарис ілюстрований. У ювілейні дні в періодичній пресі, а також на радіо і телебаченні

подавалася інформація про ніжинський навчальний заклад. До цього підключені студенти-дипломники, магістранти, викладачі.

Наша наукова продукція, на жаль, ще залишається за межами Інтернету, хоча на сайті нашої бібліотеки створено інституційний репозитарій, але до нього внесено лише 503 джерела, до яких протягом року було 3330 звернень, а от у Чернігівському технологічному університеті зафіксовано 8618 джерел і 33 тис. звернень, у Чернігівському педагогічному – 2703 джерела і 25 тис. звернень. І тут ми програємо. Слід відповідальним відділам посилити роботу у цьому напрямку

Нарешті нам удалося покращити стан з реєстрацією викладачів до Гугл скул, але із нашого великого колективу у Проєкті Центру досліджень соціальних комунікацій ще недостатньо показників. Бібліометрика української науки, яка фіксує показники і Скопусу, і Гугл скул, зареєстровано всього 11 чоловік: І. В. Козачков, М. О. Барановський, С. І. Потапенко, В. В. Смаль, В. П. Яковець, М. О. Ларченко, О. В. Барановська, О. В. Желіба, В. М. Закалюжний, О. Г. Морозов, О. А. Палій. За останні місяці їх кількість збільшилася.

Думаю, що це не лише справа викладачів, а й загальноуніверситетська справа, і тут наукова частина повинна прореагувати активніше. Маленька довідка про Ніжинську вищу школу є і в Вікіпедії.

У нас багато досліджень, але вони зосереджені у стінах університету. Нас рідко можна знайти на різних міжнародних сайтах. Нам слід розширити і поповнити інформаційні матеріали на міжнародному рівні, покращити обмін періодичними виданнями та відповідною літературою з бібліотеками навчальних закладів, з якими підписані угоди. Нещодавно бібліотека Євросоюзу попросила переслати всі електронні примірники наукового збірника «Література та культура Полісся». Цей збірник входить у електронну міжнародну мережу Copernicus (Варшава), що дає можливість міжнародній спільноті ознайомитися зі статтями, у яких іде мова і про Ніжинський виш.

На нашу думку, в університеті повинен бути спеціальний інформаційний центр, який займався б пропагандою і збиранням інформації про наш навчальний заклад. Будь-яка важлива подія не повинна бути непоміченою. В цьому напрямку активніше повинні попрацювати відділ міжнародних відносин та центр української діаспори, хоча вони і проводять певну інформаційну роботу.

Працівники бібліотеки, зокрема бібліографічного відділу, займаються збиранням матеріалу про наш виш, створили у 2017 р. повнотекстову базу даних «Ніжинська вища школа на сторінках ЗМІ», але туди заносяться лише матеріали тих джерел, які надходять у нашу бібліотеку. Але таких джерел ми отримуємо мало. Значна частина інформації залишається поза нашою увагою.

До збирання інформації повинен підключитися і гуманітарний відділ. Часто про наш університет подається інформація в телепередачах, радіо. Її ніхто не збирає. А слід створити відеотеку. Повинен вестись і систематизований фотолітопис справ, які пов'язані з життям університету і його підрозділів.

Як бачимо, попереду ще багато роботи. І лише загальними зусиллями ми зможемо покращити інформаційну базу про університет та про його працівників, про яскраві і повсякденні факти його життя.

Література

1. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. С.-Петербург, 1881. 474 + СХСII с.
2. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
3. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин, 2015. Т. 1. 1820–1919. 508 с.; Т. 2. 1920–2010. 532 с.
4. Історія Ніжинської вищої школи (1805–2016): бібліографічний покажчик / упоряд. Л. В. Гранатович. Ніжин, 2017. 440 с.
5. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Храм знань і духовної величі. Ніжин, 2020. 40 с.
6. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників. Ніжин, 2020. Т. 1. 1820–1920. 368 с.; Т. 2. 1920–2020. 463 с.

References

1. (1881). *Gimnaziya vysshih nauk i Litsey knyazya Bezborodko* [Gymnasium of Higher Sciences and Lyceum of Prince Bezborodko]. St. Petersburg [in Russian].
2. Samoilenko, G. V., Samoilenko, O. G. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn higher school: pages of history]. Nizhyn [in Ukraine].
3. Samoilenko, G. V., Samoilenko, O. G. (Eds.). (2015). *Nizhyn Higher School in the Memoirs of Students and Teachers* [Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv]. (Vol. 1. 1820–1919; Vol. 2. 1920–2010). Nizhyn [in Ukraine].
4. Hranatovych, L. V. (Ed.). (2017). *Istoriia Nizhynskoi vyshchoi shkoly (1805–2016)* [History of Nizhyn Higher School (1805–2016)]. Nizhyn [in Ukraine].

5. Samoilenko, G. V., Samoilenko O. G. (2020). *Khram znan i dukhovnoi velychi* [Temple of knowledge and spiritual greatness]. Nizhyn [in Ukraine].

6. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. (2020). *Nizhynska vyshcha shkola v zhyttievkykh ta tvorchykh doliakh yii vypusknykiv* [Nizhyn Higher School in the life and creative destinies of its graduates]. (Vol. 1. 1820–1920; Vol. 2. 1920–2020). Nizhyn [in Ukraine].

H. V. Samoilenko

Doctor of Philology, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Researcher of Slavic Philology Department, Comparative Studies and Translation of Nizhyn State University named after Mykola Gogol

The state of research and popularization of the heritage of Nizhyn Higher School

The article reveals the state of research of the history of Nizhyn Higher School from the appearance of a special collection of materials "Gymnasium of Higher Sciences and Lyceum of Prince Bezborodko", published in 1851 and republished in an amended form in 1881 by the editor of his graduate, known writer, translator and publisher M. Gerbel and to the last works that appeared in 2021. The information material provides an opportunity to follow not only the last stages of the study of the problem, but also to see what most interested researchers in the history of Nizhyn Higher School, and which pages still remain less researched. In addition, attention is paid to the popularization of information about higher education in modern information networks, which will enable researchers to prepare material for the bottom, paying attention to modern processes of teaching and education.

Key words: Nizhyn Higher School, scientific researches, M. Gerbel, L. Granatovych, P. Motsiyaka, G. Samoilenko, O. Samoilenko, international electronic network, Copernicus.